

औंध संस्थानातील मुलकी प्रशासन

डॉ. बी. यु. तुपे

इतिहास विभाग प्रमुख , नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस अँड कॉमर्स, इचलकरंजी.

सारांश :

ब्रिटिश अंमलात एतद्देशिय संस्थानाधिपती केवळ नामधारी बनले होते ते ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या हातातील कळसूत्री बाहुलीप्रमाणे वागत होते. त्यांना बाह्याक्रमण किंवा अंतर्गत बंडाळीची कसलीच भिती उरली नव्हती. बरेच संस्थानाधिपती ख्याली खुशालीचे जीवन जगत होते. त्यांना आपल्या कर्तव्याची जनहिताची कसलीच जाणीव राहिली नव्हती. संस्थानांचा अंतर्गत कारभार बऱ्याच अंशी अंदाधुंदीचा, अकार्यक्षम, भ्रष्ट झाला होता. बऱ्याच संस्थानांच्या कारभारात प्रशासन नावालासुद्धा उरलेले नव्हते. या पार्श्वभूमीवर विसाव्या शतकातील औंध संस्थानातील मुलकी प्रशासन व्यवस्था अधिक कार्यक्षम, लोकाभिमुख असल्याचे दिसून येते.

मुख्य शब्द :- संस्थान, औंध, पंतप्रतिनिधी, बाळासाहेब, मुलकी प्रशासन

प्रस्तावना :

औंध हे दक्षिण महाराष्ट्रातील एक छोटेसे संस्थान होते. संभाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर मराठेशाहीमध्ये केंद्रसत्ता दुर्बल होत जावून अनेक सरदार घराणी उदयास आली. औंधचे प्रतिनिधी घराणे हे त्यापैकीच एक होय. प्रतिनिधींचे घराणे जुने सरदार घराणे असले तरी त्याचा भाग्योदय छ. राजाराम व छ. शाहू महाराज यांच्या कारकिर्दीमध्येच झाल्याचे दिसून येते. काळाच्या ओघात प्रतिनिधी घराण्याच्या जहागीरीचे रूपांतर औंध संस्थानात झाले. औंधच्या प्रतिनिधी घराण्याच्या मूळ पुरुष किन्हेई गावचा कुलकर्णी त्रिंबक होय. त्रिंबक कुलकर्णी याचा मुलगा परशुरामपंत त्रिंबक याने आपल्या कर्तबगारीने व पराक्रमाने छ. राजाराम महाराजांकडून इ. स. १६९८ मध्ये 'प्रतिनिधी' हे पद मिळविले औंध संस्थानात एकूण नऊ राज्यकर्ते होवून गेले. त्यापैकी १) परशुराम त्रिंबक (१६९८ - १७१८) २) श्रीनिवासराव उर्फ श्रीपतराव (१७१८-१७४६) ३) जगज्जीवनराव उर्फ दादोबा (१७४६-१७५४) ४) श्रीनिवास गंगाधर उर्फ भवानराव प्रतिनिधी (१७५४-१७७७) ५) परशुराम श्रीनिवास उर्फ थोटेपंत (१७७७-१८४८) ६) श्रीनिवास परशुराम उर्फ रावसाहेब (१८४८-१९०१) ७) परशुराम श्रीनिवास उर्फ दादासाहेब (१९०२-१९०५) ८) गोपाळकृष्ण परशुराम उर्फ नानासाहेब (१९०५-१९०७) ९) भवानराव श्रीनिवास उर्फ बाळासाहेब (१९०९-१९४८).

विसाव्या शतकातील औंध अधिपती बाळासाहेब पंतप्रतिनिधीच्या कालखंडापासून खऱ्या अर्थाने औंध संस्थानच्या सर्वांगीण प्रगतीला सुरुवात झालेली दिसून येते. औंध संस्थानने राजकिय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक इ. अनेकविध क्षेत्रामध्ये नेत्रदिपक प्रगती केलेली दिसून येते. विशेषतः विसाव्या शतकामध्ये औंध संस्थानाने ग्रामराज्याचा जो यशस्वी प्रयोग राबविला त्यामुळे औंध संस्थान प्रकाश झोतात आले व संपूर्ण देशात प्रसिद्ध पावले. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये विसाव्या शतकातील औंध संस्थानातील मुलकी प्रशासन व्यवस्थेचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

विसाव्या शतकामध्ये औंध संस्थानचा प्रदेश एकसंघ नव्हता. संस्थानातील गावे विखुरलेली होती. संस्थानचा मुख्य राज्यकारभाराच्या सोईच्या दृष्टीने तालुक्यांमध्ये विभागलेला होता. सन १९३५ पूर्वी औंध संस्थानात राज्यकारभाराच्या सोईसाठी (१) आटपाडी, (२) कुंडल, (३) गुणदाळ हे तीन तालुके व (१) ठाणे औंध, (२) ठाणे किन्हई, (३) ठाणे संगम-माहुली ही तीन ठाणी होती. परंतु राज्यकारभाराची सोय व राज्य कारभाराचा खर्च या दृष्टीने तीन तालुके व तीन ठाणी ठेवणे हितावह नाही असे दिसून येताच (१) किन्हई ठाणे, (२) संगम-माहुली ठाणे ही दोन ठाणी औंध ठाण्यात समाविष्ट करून सन १९३५ मध्ये संस्थानात एकाच दर्जाचे औंध, आटपाडी, कुंडल आणि गुणदाळ असे चार तालुके बनविण्यात आले.

सन १९३५ मध्ये औंध तालुक्यात ७ गावे व २ वाड्या होत्या. आटपाडी तालुक्यात तेव्हा ३३ गावे व ५२ वाड्या होत्या. कुंडल तालुक्यात १६ गावे व ५ वाड्या होत्या आणि गुणदाळ तालुक्यात एकूण १७ गावे होती. संस्थानातील हे प्रशासकीय विभाग एकास एक लागून नव्हते. ते सातारा आणि विजापूर जिल्ह्यात विखुरलेले होते. औंध-तालुका कोरेगाव व सातारा यास लागून होता. आटपाडी तालुका तत्कालीन सातारा जिल्ह्यातील खानापूर व माण आणि सोलापूर जिल्ह्यातील सांगोला व माळशिरस या तालुक्यांच्या हद्दीस लागून होता. कुंडल तालुका हा खानापूर, कराड, तासगांव व वाळवा यामध्ये होता. अशाप्रकारे संस्थानचे हे प्रशासकीय विभाग हतस्ततः विखुरलेले होते. त्यामुळे प्रशासनाचा खर्च जास्त होत होता. हे उघडच आहे. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हे विसाव्या शतकात दीर्घकाल औंध संस्थानाचे अधिपती होते. त्यांच्या कारकिर्दीमध्ये औंध संस्थानची प्रशासकीय व्यवस्था कशा स्वरूपाची होती यावर प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये प्रकाश टाकलेला आहे. संस्थानचे तत्कालीन प्रशासन द्वि स्तरीय, केंद्रीय आणि तालुका स्तरीय होते.

केंद्रीय प्रशासन :

इ. स. १८१८ मध्ये ब्रिटिशांनी पेशवाई नष्ट केल्यानंतर इ. स. १८२० मध्ये त्यांनी पंतप्रतिनिधींशी स्वतंत्र करार केला आणि या करारान्वये औंध संस्थान हे ब्रिटिशांचे मांडलिक बनले. त्यामुळेच औंध संस्थानाचे विसाव्या शतकातील सर्व अधिपतीसुद्धा ब्रिटिशांचे मांडलिक होते. राज्यकारभाराच्या अंतर्गत बाबतीत दिवाणी व फौजदारी बाबतीत त्यांना पूर्ण अधिकारी होते. त्यांचा अंमल संस्थानच्या सर्व प्रदेशावर चालत होता. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींची कचेरी औंध येथे होती. परंतु संस्थानच्या एकंदर कामकाजावर देखरेख ठेवण्याचे काम पोलिटिकल एजंट या नात्याने ब्रिटिशांचे सातारचे कलेक्टर पाहात होते. पोलिटिकल एजंट हा ब्रिटिश सरकार व औंध अधिपती यांच्यामधील दुवा होता. राजकीय बाबतीत इ. स. १९३३ पर्यंत पोलिटिकल एजंटकडे महत्वपूर्ण अधिकार होते. त्या पोलिटिकल एजंटमार्फत प्रतिनिधींचे ब्रिटिश सरकारशी संबंध होते. पोलिटिकल एजंट बाळासाहेबांना म्हणजे खुद प्रतिनिधींनासुद्धा जाब विचारू शकत होता. संस्थानचा राज्यकारभार व्यवस्थित चालवता येत नाही असे ब्रिटिश सरकारला कळवून तो औंध अधिपतींना सत्तेवरून दूरही करू शकत होता. दरवर्षी संस्थानात घडणाऱ्या घटनांची इत्यंभूत माहिती देणारा औंध संस्थानचा वार्षिक प्रशासन अहवाल संस्थानाधिपतींनी पोलिटिकल एजंटकडे सादर करणे आवश्यक होते.

इ. स. १९३३ नंतर मात्र प्रतिनिधींचे पोलिटिकल एजंटमार्फत ब्रिटिश सरकारशी असलेले संबंध संपुष्टात आले. नंतरच्या काळात इतर संस्थानिकांप्रमाणेच प्रतिनिधींचे ब्रिटिश सरकारशी असणारे संबंध मे. एजंट टू दि गव्हर्नर जनरल फॉर डेक्कन स्टेट्स, कोल्हापूर यांचे मार्फत चालू राहिले. त्यामुळे औंध अधिपतीस आपल्या अडीअडचणी थेट वरिष्ठ सरकारपुढे मांडण्याची संधी मिळू लागली.^१

औंध संस्थानात अधिपतींच्या खालोखाल केंद्रातील वरिष्ठ अधिकारी म्हणजे संस्थानचा कारभारी हा होय. सन १९३०-३१ मध्ये या अधिकाऱ्याची 'कारभारी' ही सजा बदलून त्यास 'दिवाण' ही पदवी देण्यात आली. सन १९३९ नंतर मात्र हा अधिकारी 'मंत्री' या नावाने ओळखला जाऊ लागला. तो प्रमुख मुलकी अधिकारी होता. या अधिकाऱ्यास

संस्थानाची सर्व मुलकी कामे व महत्त्वाची फौजदारी कामे करावी लागत होती. त्यासाठी त्यास डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व डिस्ट्रिक्ट जज्जाचे अधिकार दिलेले होते. या अधिकाऱ्याने दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध संस्थानाधिपतींच्याकडे अपील दाखल करता येत होते. या अधिकाऱ्याची कचेरी औंध येथेच परंतु स्वतंत्र होती.²

कारभान्याच्या हाताखाली असणारा केंद्रातील अधिकारी म्हणजे दमरदार हा होय. या अधिकाऱ्याच्या नावावरूनच त्यांच्याकडे कोणते काम असावे याची कल्पना करता येते. या अधिकाऱ्यास सर्व खात्यांचे हिशेब तपासण्याचे काम करावे लागत होते. शिवाय या अधिकाऱ्याकडे औंध येथील फर्स्ट क्लास मॅजिस्ट्रेट व सेकंड क्लास जज्ज यांचे अधिकार होते.³

इ. स. १९२२ मध्ये बाळासाहेबांचे प्रथम चिरंजीव राजेसाहेब बॅरिस्टर होऊन इंग्लंडहून परत आल्यानंतर त्यांनी केंद्रिय प्रशासनात सेक्रेटरीची पद्धत सुरु केली. प्रत्येक खात्याचा कारभार स्वतंत्र करून त्यावर एकेका सेक्रेटरीची नेमणूक करण्यात आली. सुरुवातीस प्रत्येक खात्याचा जमा-खर्च सेक्रेटरीच्या नियंत्रणाखाली स्वतंत्र ठेवले जात. परंतु यामध्ये असा दोष उत्पन्न झाला की प्रत्येक खात्याच्या खर्चावर ऑडिट खात्याचे पाहिजे तेवढे नियंत्रण राहू शकले नाही. त्यामुळे ही हिशेबी अडचण दूर करण्यासाठी सन १९२९ नंतर प्रत्येक खात्याचा खजिना स्वतंत्र ठेवण्याची पद्धत बंद करण्यात आली. यानंतर प्रत्येक खात्याच्या सेक्रेटरीने आपल्या खात्यास अंदाजे किती खर्च येईल हे ठरवून तेवढ्या रकमेची सरकारी खजिन्यातून मागणी करण्याची पद्धत सुरु करण्यात आली. या पद्धतीनुसार सेक्रेटरींना या रकमेतून आपल्या अधिकारात खात्यावर आवश्यक तो खर्च करता येत होता. प्रत्येक खात्याचा सेक्रेटरी हा दरबारला पूर्ण जबाबदार होता. या पद्धतीमुळे सेक्रेटरीचे त्या त्या खात्यावर पूर्ण नियंत्रण प्रस्थापित झाले. त्यामुळे संस्थानच्या राज्यकारभारात बरीच सुधारणा झाली. सेक्रेटरीची ही पद्धत फक्त इ. स. १९३८ पर्यंत अस्तित्वात होती. सन १९३९ मध्ये सत्तांतर होऊन संस्थानची सर्व सत्ता लोकनियुक्त प्रतिनिधींच्या हाती गेली. लोकप्रतिनिधींचे मंत्रिमंडळ सत्तारूढ झाले.⁴

तालुका प्रशासन :

औंध संस्थानचा मुलूख राज्यकारभाराच्या दृष्टीने तालुक्यांमध्ये विभागलेला होता. तालुका हा प्रशासनातील सर्वात मोठा घटक होता. तालुक्याचा प्रमुख अधिकारी मामलेदार हा होता. प्रत्येक तालुक्यात स्वतंत्र मामलेदार होता. मामलेदार हा तालुक्याचा मुलकी अधिकारी होता. तालुक्यातील महसूल जमा करून तो केंद्राकडे सुपुर्द करणे हे काम मामलेदारास करावे लागत असे. या अधिकाऱ्याची नेमणूक करणे व त्यास बडतर्फ करण्याचा पूर्ण अधिकार संस्थानाधिपतींनाच होता. या जागेवर योग्य, लायक व्यक्तीची नेमणूक केली जात असे. या अधिकाऱ्यांना संस्थानाकडून पगार मिळत असे. आटपाडी तालुक्याच्या मामलेदारास वर्ग १ मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार होता. तर कुंडल व गुणदाळ येथील मामलेदारांस वर्ग २ मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार होते.⁵

तालुक्यातील मामलेदाराच्या खालोखालचा दुसरा अधिकारी म्हणजे फौजदार, सब इन्सपेक्टर हा होय. हा पोलिस अधिकारी होता. संस्थानात लष्कर असे नव्हते. सब इन्सपेक्टरला पोलिसांच्या मदतीने तालुक्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवण्याचे काम करावे लागत असे. तालुक्यांच्या मुख्य ठिकाणी त्यांची कचेरी होती. परंतु त्यांचे मुख्य ठिकाण औंध येथे होते.

ग्राम प्रशासन :

औंध संस्थानचा मुलूख तालुक्यामध्ये विभागला होता आणि प्रत्येक तालुका अनेक ग्रामामध्ये (गावांमध्ये) विभागला होता. ग्राम हा प्रशासनातील शेवटचा सर्वात लहान घटक होता. पाटील हा गावचा प्रमुख अधिकारी होता. प्रत्येक गावच्या पाटलाला पोलीस पाटील असे संबोधले जात असे. गावातील घडामोडींची बातमी मामलेदारास पुरविणे,

गावातील गुन्ह्यांचा शोध घेण्याच्या बाबतीत पोलिसांना मदत करणे, गावात किरकोळ तक्रारी उद्भवल्यास त्याचे निराकरण करणे ही कामे पोलिस पाटलाला करावी लागत असत. त्याच्या जोडीला कुलकर्णी हा ग्रामातील दुसरा अधिकारी होता. गावातील महसूल वसूल करण्याबाबतीत तो मामलेदारास मदत करीत असे.

याशिवाय देशमुख, देशपांडे, जमगी देसाई असे अधिकारी ग्रामपातळीवर होते. परंतु बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींच्या कारकिर्दीमध्ये या अधिकाऱ्यांना कोणतेही अधिकार नव्हते. परंतु त्यांना पूर्वी ज्या जमिनी व गावे इनाम मिळालेली होती त्याबद्दल त्यांना सरकारी खजिन्यातून नेमणूकीपोटी रक्कम द्यावी लागत होती. देशमुख व देशपांडे हे अधिकारी संस्थानातील फक्त आटपाडी तालुक्यातच होते. गुणदाळ तालुक्यांत फक्त जमगी देसाई हे एकच होते. सन १८४२ मध्ये इंग्रजांनी बागेवाडी महाल घेऊ गुणदाळ तालुका प्रतिनिधीस दिला. या तालुक्यात जे जहागिरदार होते त्यांना त्यांच्या गावचा जो वसूल जमा होत होता, त्यातील निम्मा हिस्सा दिला जात असे. कारण पूर्वी हे जहागिरदार विजापूरच्या आदिलशहाचे जहागिरदार होते व ते आदिलशहाच्या गुरु घराण्यातील होते. सन १८४२ नंतर ते प्रतिनिधींच्या अधिपत्याखाली आले. त्यामुळे त्यांना पूर्वीच्या पद्धतीनुसार वसूल दिला जात होता.^६

मुलकी प्रशासन :

औंध संस्थानचा सर्व मुलूख विखुरलेला आणि अत्यंत गैरसोयीचा असा होता. त्यामुळे प्रशासनासाठी बराच खर्च करावा लागत होता. त्यामुळे संस्थानच्या प्रगतीला खीळ बसली होती. संस्थानचा सर्व मुलूख एकत्र असावा अशी बाळासाहेबांची इच्छा होती. त्यासाठी त्यांनी संस्थानातील गैरसोयीची गावे ब्रिटिश सरकारने घ्यावीत व संस्थानच्या नजीकची गावे संस्थानास मिळावीत, जेणेकरून संस्थान एकत्र होईल अशी ब्रिटिश सरकारला त्यांनी अनेकवेळा विनंती केली होती. परंतु त्यांना याबाबतीत यश आले नाही. त्यामुळे प्राप्त परिस्थितीत जे जे करता येईल ते ते करण्याचा त्यांनी आपल्या कारकिर्दीमध्ये प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

सोईप्रमाणे गावांची अदलाबदल :

तालुका हे प्रशासनातील महत्त्वाचे केंद्र होते. लोकांना वरचेवर कामानिमित्त तालुक्यास जावे लागत असे. त्यामुळे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण मध्यवर्ती असणे आवश्यक होते. लोकांची ही गरज लक्षात घेऊन बाळासाहेबांनी कुंडल तालुक्यातील विहापूर व बेलवडे ही दोन गावे कुंडल तालुक्यापेक्षा औंध ठाण्यास जवळची असल्यामुळे १९३०-३१ साली ती औंध ठाण्यात सामील केली. कोर्टी या गावाचीही हीच अडचण होती. त्यामुळे तेही गाव सन १९३२-३३ मध्ये औंध ठाण्यात सामील केले. त्याचप्रमाणे किन्हई व संगम-माहुली ही ठाणीही अगदी लहान, एक-एक गावचीच होती. ही ठाणीही सन १९३४-३५ मध्ये औंध ठाण्यात सामील करून औंध ठाण्यास तालुक्याचा दर्जा देण्यात आला. या प्रशासकीय बदलामुळे प्रशासकीय खर्चात बचत होऊ लागली.^७

संस्थानच्या उत्पन्नाचे प्रमुख मार्ग :

औंध संस्थानातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा होता. त्यामुळे जमीन महसूल हाच संस्थानच्या उत्पन्नाचा प्रमुख मार्ग होता. जमीन महसूलापासून संस्थानला बरेच उत्पन्न मिळत होते. सन १९०९-१० साली निव्वळ जमीन महसूलापासून मिळालेले उत्पन्न रूपये १,९०,५३२.०० इतके होते. हेच उत्पन्न सन १९१९-२० मध्ये रूपये २,०२,६८९.००, सन १९२९-३० मध्ये रूपये २,१९,३१९.००, सन १९३९-४० मध्ये २,०७,७०४ रूपये १३ आणि ६ पैसे इतके होते, सन १९३९ नंतर तालुकावार ग्रामपंचायती स्थापन झाल्या. सन १९४५-४६ चा तालुकावार ग्रामपंचायतीचा जमीन महसूल पुढीलप्रमाणे आटपाडी तालुका रूपये ४८,३६३.००, औंध तालुका रूपये

३०,३८३.००, खरसुंडी तालुका रू. ३०,१११.००, कुंडल तालुका रूपये ५१,४९०.००, गुणदाळ तालुका रूपये ३६,९४०.०० इतका होता.^८

सन १९४० पर्यंतची संस्थानच्या जमीन महसूलाची आकडेवारी पाहिल्यास आपणास असे दिसून येते की, बाळासाहेबांच्या कारकिर्दीच्या पहिल्या दहा वर्षात जमीन महसूलमध्ये १२,१५७ रूपये, वीस वर्षात २८,७७९ रूपये व तीस वर्षात १७,१७२ रूपये अशी वाढ होत गेलेली दिसून येते. यापैकी सन १९१९-२० ते १९२९-३० या दहा वर्षांच्या कालावधीत जमीन महसूलाचे उत्पन्न बरेच वाढलेले दिसून येते. ही वाढ रिव्हिजन सर्व्हेमुळे झालेली होती. सन १९०९-१० या वर्षातील जमीन महसूलापेक्षा १९४५-४६ सालच्या जमीन महसूलामध्ये फक्त ६,७५५ रूपये वाढ झालेली दिसून येते.

जमीन महसूलाव्यतिरिक्त अन्य मार्गानेही संस्थानला उत्पन्न मिळत होते. ते म्हणजे अफू, गांजा या अमली पदार्थापासून (सायरबाब) सन १९०९-१० मध्ये अनुक्रमे २,४०७ व ५,४६७ रूपये, १९१९-२० मध्ये ९,४३६ व २३,६६९ रूपये, १९२९-३० मध्ये २५,७७४ व ४८,११० रूपये, १९३९-४० मध्ये अफूपासून १५,२३२ रूपये ७ आणे २ पैसे तर भांग व गांजा पासून १९,३७२ रूपये १ पैसा इतके उत्पन्न संस्थानला मिळत होते.^९

नोंदणीकरणापासूनही संस्थानास सन सन १९०९-१० मध्ये अनुक्रमे ६,४२१ रूपये, १९१९-२० मध्ये १०,२५२ रूपये, १९२९-३० मध्ये ८,५९८ रूपये, १९४३-४४ मध्ये ६,४२८ रूपये इतके उत्पन्न संस्थानास मिळत होते. त्याचप्रमाणे स्टॅप, कायदा व न्याय, लोकल फंड, बँकेतील ठेवीवरील व्याज, शिक्षण फी, तगई, अबकारी कर इत्यादी बाबीपासूनही कमी-जास्त प्रमाणात संस्थानला उत्पन्न मिळत होते. प्राप्तीकरणापासूनही (इनकमटॅक्सपासूनही) संस्थानास मोठ्या प्रमाणावर म्हणजे सन १९३८-३९ मध्ये १,१३२ रूपये १० आणे, ० पैसे, सन १९३९-४० मध्ये ६,०८६ रूपये २ आणे ० पैसे, सन १९४२-४३ मध्ये ५२,९३० रूपये १२ आणे १ पैसा, सन १९४३-४४ मध्ये २,०४,९२२ रूपये ३ आणि ० पैसे इतके मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळत होते. इनकमटॅक्सची वरील आकडेवारी पाहिल्यास सन १९४३-४४मध्ये इनकमटॅक्सपासून मिळणारे उत्पन्न हे त्या वर्षाच्या जमीन महसूलापेक्षाही जास्त असल्याचे आढळून येते आणि ही विशेष उल्लेखनीय बाब होय.^{१०}

रेव्हिन्यू व रिव्हिजन सर्व्हे :

बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी सत्तेवर येण्यापूर्वीच म्हणजे सन १९८३-८४ मध्ये आटपाडी तालुक्याची रेव्हिन्यू सर्व्हे झाली होती. त्यानंतर १८९५-९६ साली कुंडल, गुणदाळ तालुक्यांची व किन्हई ठाण्याची रेव्हिन्यू सर्व्हे झाली होती. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींनी अधिकार सूत्रे घेतल्यानंतर सन १९१३-१४ मध्ये त्यांनी आटपाडी तालुक्याची रिव्हिजन सर्व्हे केली. या रिव्हिजन सर्व्हेमुळे आटपाडी तालुक्याच्या जमीन महसूलामध्ये वाढ झालेली दिसून येते. या तालुक्याचा पूर्वीचा जमीन महसूल ५६,३४४ रूपये इतका होता. तो रिव्हिजन सर्व्हेमुळे ६३,७९८ रूपये झाला. म्हणजे रिव्हिजन सर्व्हेमुळे उत्पन्नात ७,४५४ रूपये वाढ झाली हे स्पष्ट होते. सरासरी शेकडा प्रमाण १३.२ इतके झालेले दिसून येते. रिव्हिजन सर्व्हेच्यावेळी बाळासाहेबांनी आकारवाढ लोकांना असह्य न होईल याची खबरदारी घेतली होती. या रिव्हिजन सर्व्हेच्या आकारवाढीची मुदत ३० वर्षे ठरविली होती. म्हणजे नंतरची ३० वर्षे महसूलात वाढ होणार नव्हती. यानंतर सन १९२४-२५ मध्ये गुणदाळ तालुक्याची व सन १९२५-२६ मध्ये कुंडल तालुक्याची व औंध व किन्हई ठाण्याची रिव्हिजन सर्व्हे करण्यात आली. या रिव्हिजन सर्व्हेची मुदत ६० वर्षे ठरविण्यात आली. या रिव्हिजन सर्व्हेमुळे गुणदाळ तालुक्याच्या जमीन महसूलात १८,७१९ रूपये वाढ झाली. म्हणजेच गुणदाळ तालुक्याचा रेव्हिन्यू सर्व्हेप्रमाणे जमीन महसूल रूपये ४४,५५० इतका होता. तो रिव्हिजन सर्व्हेमुळे रूपये ६२,२६९ इतका झाला. या वाढीचे सरासरी प्रमाण शेकडा ३९.७ इतके दिसून येते. तर कुंडल तालुका व औंध, किन्हई ठाण्याचा रेव्हिन्यू सर्व्हेप्रमाणे एकंदर जमीन महसूल ८०,३३० रूपये इतका होता. तो रिव्हिजन सर्व्हेमुळे १,१२,६३७ इतका झाला. म्हणजे रिव्हिजन सर्व्हेमुळे

जमीन महसूलामध्ये एकंदर ३२,३३७ रुपये इतकी वाढ झालेली दिसून येते. या वाढीचे सरासरी प्रमाण शेकडा ४०.२ इतके दिसून येते.^{११}

वरील विवेचनावरून रिव्हिजन सर्व्हेमुळे संस्थानात सारावाढ झाल्याचे स्पष्ट होते. परंतू ही सारावाढ करीत असताना कोणावरही अन्याय होणार नाही, लोकांचे कोणत्याही प्रकारचे नुकसान होणार नाही व अयोग्य, प्रमाणापेक्षा जास्त महसूल आकारला जाणार नाही, याची बाळासाहेबांनी योग्य खबरदारी घेतली होती. जमिनीची योग्य मोजमापे घेऊनच ही सारावाढ केलेली होती. या कामासाठी बाळासाहेबांनी स्वतंत्र प्रशासकीय व्यवस्था निर्माण केली होती. रिव्हिजन सर्व्हेचे मोजमाप सुपरिटेण्डेंट लॅन्ड रेकॉर्डस् आणि रजिस्ट्रेशन, सेंट्रल डिव्हिजन, पुणे यांच्याकडून करून घेतले होते. नवीन लागू केलेले दर सेटलमेंट ऑफिसरकडून मान्य केलेले होते. दुसरी गोष्ट म्हणजे लोकांना शेती सुधारणेस वाव मिळावा यासाठी रिव्हिजन सर्व्हेची मुदत लांबची ठरविली होती. रेव्हिन्यू सर्व्हे व रिव्हिजन सर्व्हे यामधील फरक रकमेची पहिल्या वर्षी लोकांना सूट दिली होती. त्याचप्रमाणे वाढलेल्या जमीन महसूलाबद्दल लोकांना व्यवस्थित माहिती व्हावी यासाठी सेटलमेंट रिपोर्ट व सर्व गावांचे नकाशे छापण्याची व्यवस्था केली होती.^{१२}

सान्याची कायमची माफी :

रिव्हिजन सर्व्हेच्यावेळी संस्थानात सारावाढ झालेली होती. याचे प्रमुख कारण म्हणजे पहिल्या महायुद्धाच्यावेळी व नंतर धान्याचे दर मोठ्या प्रमाणावर वाढले होते. या सारावाढीबद्दल सुरुवातीस तीन-चार वर्षे कोणी तक्रार केली नाही. परंतू नंतर धान्याचे दर घसरले. मध्यंतरीच्या काळात धान्य व कापूस विकून मोठ्या प्रमाणावर रक्कम लोकांच्या हाती आल्यामुळे त्यांचे खर्चाचे प्रमाणही वाढले होते. तथापि नंतर धान्याचे दर घसरल्यामुळे लोकांची प्राप्ती कमी झाली. त्यामुळे लोक सारावाढीबद्दल तक्रार करू लागले. बाळासाहेबांनी लोकांची परिस्थिती लक्षात घेऊन काहीच बागाईत होत असलेल्या जमिनीवरील सारा माफ केला.

तहकुबी :

शेतकऱ्यांना नेहमीच अनेक आपत्तींना तोंड द्यावे लागते. ज्या ज्यावेळी पिके बुडाली, नैसर्गिक आपत्ती इत्यादी कारणामुळे लोकांची सरकारी सारा देण्यासारखी स्थिती नसेल, त्या त्यावेळी लोकांना संस्थानकडून सरकारी सारा भरण्याची तहकुबी दिली जात असे. बाळासाहेबांनी पुढीलप्रमाणे आठ वेळा सारा भरण्याची लोकांना तहकुबी दिली होती. ती वर्षे - इ. स. १९१३-१४, १९१८-१९, १९२०-२१, १९२६-२७, १९३०-३१, १९३१-३२ व १९३२-३३.

सन १९३२-३३ मध्ये गुणदाळ तालुक्यातील लोकांची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची होती. धान्याचे दरही बरेच उतरले होते. त्यामुळे गुणदाळ तालुक्यातील सर्व लोकांना सारा वसुलीचे दुसऱ्या हप्त्याची रूपये २४,७०० ची बाळासाहेबांनी तहकुबी दिली होती. यावरून प्रजेबद्दलची बाळासाहेबांची कळकळ दिसून येते.^{१३}

सूट :

याशिवाय वेळोवेळी चौकशी करून काही लोकांना जमीन सान्याची सुट दिली जात असे. सन १९३०-३१ व १९३१-३२ मध्ये शेतीमालाचे भाव बरेच उतरले. जागतिक मंदीमुळे शेतकऱ्यास शेतीमालास योग्य किंमत मिळनासी झाली. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यास शेतसारा देणे कठीण होते. यावेळी बाळासाहेबांनी बदललेल्या आर्थिक परिस्थितीला तोंड देता यावे व लोकांनी आपला खर्च कमी करावा, आपले राहणीमान कमी खर्चाचे करावे, यासाठी संस्थानची आर्थिक परिस्थिती तशी नसतानाही, मागील थकबाकीसुद्धा सर्व रक्कम वसूल देईल त्यास वसुलाच्या

रकमच्या १/४ (एक चतुर्थांश) रकम सुट देण्याचे जाहीर केले व त्याप्रमाणे वरील वर्षी त्यांनी एकंदर ४२,३५१ रुपये ८ आणि ७ पैसे इतकी लोकांना सुट दिली.

त्याचप्रमाणे लोकांची आर्थिक स्थिती सुधारावी यासाठी सन १९३४-३५ मध्ये बाळासाहेबांच्या रौप्य ज्युबिली महोत्सवानिमित्त शेतकऱ्यांना तालुकावार पुढीलप्रमाणे सुट दिली होती.

गुणदाळ तालुका - दर रुपयास चार आणे.

कुंडल, औंध, किन्हई - दर रुपयास दोन आणे.

आटपाडी तालुका - दर रुपयास १ आणा.

म्हणजे सन १९३४-३५ मध्ये एकूण २१,०३० रुपये ११ आणे ९ पैसे इतकी लोकांना शेतसाऱ्यात सुट देण्यात आली होती. अशाप्रकारे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हरएक प्रकाराने लोकांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्नशील होते.^{१४}

वसुलाच्या हप्त्यांत बदल :

त्याचप्रमाणे लोकांना शेतसारा व्यवस्थितीतपणे भरता यावा यासाठी बाळासाहेबांनी वसुलाचे हप्ते ठरवून दिलेले होते. म्हणजे ज्या गावी खरीप पिक जास्त होते, त्या गावचा वसूलाचा हप्ता खरीप हंगामानंतर म्हणजे जानेवारी व मार्च या महिन्यात ठेवला होता. तसेच ज्या गावी रब्बी पिक जास्त होते. त्या गावी वसूलाचा हप्ता रब्बी हंगामानंतर म्हणजे फेब्रुवारी व एप्रिल या महिन्यात ठेवला होता. त्याचप्रमाणे काही ठिकाणी लोकांच्या मागणीवरून वसुलाच्या हप्त्यात बदल केलेला दिसून येतो. बऱ्याच वेळेस लोक वर्षअखेर म्हणजे जून अखेरीस वसूल देत असत. आणि तशी सवलत त्यांना बाळासाहेबांनी दिलेली होती.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बाळासाहेबांच्या कारकिर्दमध्ये कोणाकडूनही सक्तीने वसूल केला जात नसे. उलट लोकांची परिस्थिती लक्षात घेऊन सवलतीनेच वसूल केला जात असे.

मुलकी प्रशासनाची वैशिष्ट्ये :

दुष्काळ निवारणार्थ उपाययोजना :

सन १९१८-१९ मध्ये संस्थानात सगळीकडेच दुष्काळ पडला. त्यामुळे लोकांची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची बनली. अशा परिस्थितीमध्ये बाळासाहेबांनी संस्थानात दुष्काळी कामे सुरु केली. नोकर लोकांना खर्चाकरिता आगाऊ रकम दिली. संस्थानात जी पाण्याची ठिकाणे होती, ती दुरुस्त करून लोकांना पाणी मिळण्याची सोय केली. अनाथ मुलांना तसेच गरीब नोकर लोकांना लागणाऱ्या जीवनावश्यक वस्तू मोफत दिल्या. त्याचप्रमाणे या दुष्काळाच्या काळात तालुक्याचे मामलेदार वगैरे अधिकाऱ्यांना संस्थानात या दुष्काळात कोणाचाही उपासमारीने मृत्यु होता कामा नये याबाबत दक्ष राहण्याचे सक्त आदेश त्यांनी दिले. त्यामुळे संस्थानात या दुष्काळात एकाही व्यक्तीचा उपासमारीने मृत्यू झाला नाही हे विशेष होय.

नोकर वर्गासाठी नियम :

संस्थानातील सर्व नोकरवर्गास आपली कर्तव्यकर्मे, जबाबदाऱ्या, कायदा हे व्यवस्थित समजावे, त्यांची कार्यक्षमता वाढावी यासाठी सन १९१८-१९ मध्ये बाळासाहेबांनी सर्व नोकरवर्गासाठी संस्थानात मुलकी डिपार्टमेंटल मुलकी लोअर व हायर स्टॅन्डर्डच्या परीक्षा सुरु केल्या. त्याचप्रमाणे पाळीदार, वतनदार, कुलकर्णी यांच्यासाठीही सन

१९२४ मध्ये कुलकर्णी परीक्षा सुरु केली. तसेच किमान सातवी पास झाल्याशिवाय त्यांची कुलकर्णी म्हणून नेमणूक करू नये असे त्यांनी सक्क्युलर काढले. त्याचप्रमाणे सन १९३४-३५ मध्ये पाटील लोकांनाही लिहिता-वाचता आले पाहिजे. कर्तव्य-जबाबदाऱ्यांची त्यांना समज असावी या उद्देशाने त्यांच्यासाठीही परीक्षा ठेवण्यात आली. त्यामुळे सर्व नोकरांना आपल्या कर्तव्याची जबाबदारीची जाणीव होऊन सर्व कामे चोख होण्यास मदत झाली. तसेच नोकर वर्गाची कार्यदक्षता व उत्साह वाढला.

दुसरी गोष्ट म्हणजे संस्थानच्या लोकांनाच संस्थानातील नोकरीचा फायदा घेता यावा साठी बाळासाहेबांनी संस्थानच्या लोकांचीच नोकरीवर नेमणूक करावी, संस्थानच्या बाहेरील व्यक्तींची नेमणूक करावयाची झाल्यास सरकारची आगाऊ परवानगी घ्यावी अशा धोरणाचा पुरस्कार करणारे एक सक्क्युलर सन १९२० मध्ये काढले.

संस्थानातील गुणदाळ तालुक्यातील लोकांची भाषा ही कन्नड होती आणि तेथे काम करणारे अधिकारी मराठी भाषा बोलणारे होते. त्यामुळे तेथील लोकांचे म्हणणे काय आहे, त्यांच्या अडचणी काय आहेत हे अधिकारी वर्गास समजणे कन्नड भाषेचे ज्ञान नसल्यामुळे त्रासाचे होते. त्यामुळे ही अडचण लक्षात येताच बाळासाहेबांनी सन १९२१ मध्ये या तालुक्यात काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी कन्नड परीक्षा पास झाले पाहिजे असे सक्क्युलर काढले.^{१५}

लेखी समज व सव्हिस बुक :

बाळासाहेबांच्याकडे अनेक प्रकरणासंबंधी लोकांच्याकडून अर्ज येत होते. त्या अर्जदारास लेखी स्वरूपात निकाल देण्याची प्रथा सन १९२५ पासून त्यांनी सुरु केली. त्यामुळे अर्जदारास आपल्या अर्जासंबंधी लेखी स्वरूपात निकाल मिळण्याची सोय झाली. त्याचप्रमाणे संस्थानातील बहुतेक सर्व नोकर लोकांची सव्हिस बुके बाळासाहेबांनी तयार करून घेतली होती. त्यामध्ये संबंधित व्यक्तीची माहिती नोंद करून ठेवली जात असे.

तालुका व गाव तपासणी :

बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी प्रत्येक वर्षी संस्थानातील प्रत्येक तालुक्यास प्रत्यक्ष भेट देत असत. त्यावेळी ते स्वतः सर्व खात्यांच्या कारभाराची व्यवस्थित तपासणी करीत असत. कामातील उणीवा संबंधात नोकर लोकांना सूचना देत.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटिशांनी आपल्या सोयीसाठी प्रतिनिधींच्या जहागिरीमध्ये अव्यवहार्य बदल घडवून आणले या बदलाच्यावेळी ब्रिटिशांनी औंध संस्थानच्या सोयी-गैरसोयीकडे अजिबात लक्ष दिलेले दिसून येत नाही. त्यामुळे विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीची औंध संस्थानची भौगोलिक परिस्थिती फार विचित्र असल्याचे दिसून येते. विसाव्या शतकात औंध संस्थानात जे प्रशासकीय विभाग होते ते कोठेही सलग एकासएक लागून नव्हते. एवढेच नव्हे तर आटपाडी तालुका सोडल्यास इतर प्रशासकीय विभागातील गांवेही एकासएक लागून सलग अशी नव्हती. त्यामुळे संस्थानचा विस्कळीतपणा हा जसा संस्थानच्या प्रगतीच्या मार्गातील अडसर होता तसाच तो कार्यक्षम प्रशासन यंत्रणा उभारण्याच्या मार्गातीलही मुख्य अडथळा होता. असे असले तरी पहिल्या महायुद्धानंतरच्या काळात ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी संस्थानाधिपतींना त्यांच्या अंतर्गत कारभारात बरेच स्वातंत्र्य द्यायला सुरुवात केली. त्याचा एतद्देशीय संस्थानाधिपतीपैकी काही जणांनी सदुपयोग करून घेतला. औंध संस्थानचे अधिपती बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हे त्या दूरदर्शी अधिपतीपैकी एक होते. त्यांनी संस्थानच्या सर्वांगीण प्रगतीबरोबरच कार्यक्षम अधिक लोकाभिमुख व कल्याणकारी मुलकी प्रशासन व्यवस्था निर्माण करून राज्यकारभाराची नीट घडी बसविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

संदर्भ व तळटीपा :

- १) गौरव ग्रंथ मंडळ, औंध, शके १९५७, श्रीभवानराव गौरव ग्रंथ, भाग २, विभाग १, पृ. ४.
- २) औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्ष १९३९-४०, गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, विभाग ४, पृ. १७.
- ३) कित्ता, विभाग १, पृ. १२५, विभाग ४, पृ. १००.
- ४) रोदरमुंड इंदिरा, दि औंध एक्सप्रिमेंट ए गांधियन ग्रासरूटस् डोमॅक्रसी, पृ. २१, औंध प्रशासन अहवाल, वर्ष १९२९-३०.
- ५) भागवत, अ. ना., सातारच्या प्रतिनिधी घराण्याचा इतिहास, ग्रंथांक १, पृ. २३.
- ६) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त (परिशिष्ट क्र. ५) पृ. १७-१८.
- ७) भागवत, अ. ना., उपरोक्त, पृ. १९.
- ८) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त (परिशिष्ट) पृ. ६, औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्ष १९३९-४०, लोकसत्ताक औंध (चाफेकर चौकशी समितीचा अहवाल).
- ९) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त (परिशिष्टे), पृ. ६, औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्ष १९३९-४०.
- १०) औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्ष १९३९-४०, १९४३-४४, गौरव ग्रंथ, उपरोक्त (परिशिष्टे), पृ. ६.
- ११) औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्ष १९०९-१०, १९२१-२२, १९२९-३०.
- १२) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, विभाग ४, पृ. १७-१८.
- १३) कित्ता, पृ. २१
- १४) कित्ता, पृ. २१-२२
- १५) कित्ता, पृ. २६-२७